

MİLLİ SARAYLAR

KÜLTÜR-SANAT-TARİH DERGİSİ SAYI:6 / 2010

TBMM MİLLİ SARAYLAR DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINI
İSTANBUL 2010

Beylerbeyi Sarayı'nın İnşa Süreci, Yerleşim Düzeni ve Kullanımı Üzerine İncelemeler*

T. Cengiz GÖNCÜ**

Giriş

Beylerbeyi Sarayı, XIX. yüzyılın ikinci yarısında otuz ikinci Osmanlı padişahı Abdülaziz'in (1861-1876) isteği üzerine inşâ edilmiştir. İnşâ tarihinin üzerinden yaklaşık 150 yıllık bir zaman geçmiş olmasına karşın bu sarayla ilgili hala ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç vardır. Sarayın hangi tarihte inşâ edildiği, maliyeti, inşâ gerekçeleri, mekân işlevleri, ek yapıları ve kullanımı hakkında soru işaretleri bulunmaktadır. Bu husus, yapılan çalışmalarda da ifade edilmektedir.¹

Sarayın temel konuları ile ilgili bilgi eksikliğinin nedenlerinden biri ve belki de en önemlisi, inşâ sürecine ilişkin arşiv belgelerinin, yakın bir geçmişe kadar araştırmaya açık olmamasıdır. Aslında bu husus sadece Beylerbeyi Sarayı ile sınırlı da değildir; başta Dolmabahçe Sarayı olmak üzere XIX. yüzyıl saraylarının inşâ süreçlerinden teşkilât, teşrifât ve kullanımlarıyla ilgili bilgilerde de önemli eksiklikler bulunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 2003-2008 yılları arasında araştırmaya açılan Hazine-i Hâssa Nezâreti, Mâbeyn-i Hümayûn ve Yıldız tasnifine ait evrâk ve defterlerin değerlendirilmesiyle bu alandaki boşluk önemli ölçüde tamamlanabilecektir.

Bu çalışma, Beylerbeyi Sarayı'nın inşâ süreci, yerleşim düzeni ve kullanımı çerçevesinde kurgulanmıştır. Ancak araştırma evreninin genişliği dikkate alındığında, bu yazıda konunun bir bölümü ele alınacaktır. İnşâ süresi, idarî ve teknik kadro, mekân işlevleri ve kullanımı bu çalışmada irdelenecek; sarayın müstemilatı, inşaat malzemesi ve teşkilatı ise başka bir yazının konusu olacaktır.

Çalışmanın temel malzemesini, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ve Milli Saraylar Daire Başkanlığı'nda araştırmaya açık bulunan arşiv belgeleri oluşturmuştur. Yanı sıra, döneme ait kronik ve hatıratlar ile araştırma ve incelemelerden de yararlanılmıştır.

1 Beylerbeyi Sarayı'nın inşa sürecinde bina eminleri tarafından tutulan defterin ön kapağı, iç sayfası ve arka kapağının görünümü.

1

I- İNŞA SÜRECİ

1- İNŞA TARİHİ

Çeşitli araştırma ve incelemelerde, Beylerbeyi Sarayı'nın inşaatına 1861 yılında başlandığı belirtilmektedir.² Bu çalışmayla elde edilen belgesel veriler, literatürde belirtilenin aksine, sarayın inşaatına 1863 yılında başlandığını göstermektedir. Buna göre, Beylerbeyi Sarayı'nın inşasına 24 Temmuz 1279/6 Ağustos 1863 tarihinde başlanmıştır.³ Beylerbeyi Sarayı'nın kullanıma resmen açıldığı tarih ise 21 Nisan 1865'dir.⁴ 1865 yılının Ağustos ayına kadar düzenlenen masraf icmalleri Beylerbeyi Sarayı'nın inşaat ve tefriş çalışmalarının, resmen kullanıma açılışından sonra da devam ettiğini göstermektedir.

2

2 Beylerbeyi Sarayı'nın rıhtımdan görünümü.

yapılan masraf 38.488.738 kuruştur ve (76.977 kese) ödendiği tespit edilmektedir. Lira cinsinden ifade etmek gerekirse sarayın inşası için yaklaşık 380 bin lira ödenmiştir. Bu maliyet tefriş masraflarını kapsamamaktadır.⁵ Sarayın maliyetinin günümüzdeki karşılığının tam olarak ne olduğu ise ayrı bir araştırma konusudur.

3. MİMARİ KADRO

Beylerbeyi Sarayı'nın inşası sürecinde "başkalfa" olarak Serkis Bey (Balyan) görev almıştır.⁶ Bu vazifenin karşılığı belgelerde *ebniye-i seniyye kalfası*, *saray-ı hümayûn başkalfası*, *serkalfa-yı ebniye-i hümayûn* olarak geçmektedir.⁷ Sarayın inşaat organizasyonunun başkalfası (ya da mimarı) olarak Serkis Bey tespit edilmiş olmakla beraber, ne projeye ne de projenin kim tarafından çizildiğine ilişkin herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

Bu çalışma ile, daha önce literatürde adı geçmeyen ve sarayın inşaa sürecinde görev almış kalfaların isimleri de tespit edilmiştir.⁸ Kalfalar sarayın belli bölümlerinin inşasını üstlenmişler ve yapının sorumlu kalfası olarak usta, sanatçı ve amelenin istihdamı ile işin belli bir sürede teslimi gibi hususları taahhüt etmişlerdir.⁹ Kalfalar; çalışacak amelenin temini, yevmiyelerin ödenmesi, nakliye ve diğer masraflarını da üstlenirler, daha sonra alacaklarına bu ücretleri dâhil etmişlerdi.¹⁰ Sarayın inşaatının muhtelif bölümlerinde görev alan kalfalarla Hazine-i Hâssa Nezâreti arasında mukavele yapılmıştır. Mukavelelerde; yapıların hangi bölümünde kimlerin çalıştığı, ücret ve diğer teknik hususlar ile işin ne kadar zamanda bitirilmesi gerektiği, ödemelerin nasıl yapılacağı, malzemenin nasıl temin edileceği ve istihdam edilecek amelenin yevmiyelerine kadar birçok husus karara bağlanmaktadır.¹¹

4. İDARİ KADRO

Beylerbeyi Sarayı'nın malî ve idarî organizasyonu Hazine-i Hassa Nezaretine

bağlı Ebniye-i Seniyye Ambarı İdaresi içindeki bir kadro tarafından yürütülmüştür. İdarî kadro; ebniye memuru (bina emini), kâtip, kâtip muâvini, kalfa katibi, ambarcı, çeki memuru, kantarcı, kereste devri memuru, yoklamacı, pazarcı, mutemed, serbekçi, gece bekçileri gibi görevlilerden teşekkül etmekteydi.¹²

Beylerbeyi Sarayı'nın da tüm malî ve idarî işlerinin sorumlusu bina emini idi. XVIII. yüzyılda "bina nazırı", bina emininden daha üst kademede olduğu halde¹³ Beylerbeyi Sarayı inşa sürecinde bina nazırının mevcudiyetine rastlanmamıştır.¹⁴ Bina emini için *ebniye memuru*, *ebniye müdürü*, *binâ memuru* ifadelerinin kullanıldığı da saptanmaktadır.¹⁵ Beylerbeyi Sarayı'nın inşâsı sürecinde üç bina emini görev almıştır. İlk bina emini Mehmed Efendi, ikincisi Mahmûd Efendi, sonuncu bina emini ise Rıfat Efendi'dir.¹⁶

Bina eminleri; Beylerbeyi Sarayı inşâ sürecinde görev alan esnaf, usta, amele ve memurlara yapılan ödemelere esas olmak üzere sergi pusulaları düzenlemişlerdir. Bir nevi *ilmühâber* de denilebilecek olan sergi pusulaları, daha çok esnafla doğrudan muhatap olan mutemedler tarafından düzenlenmiş ve alacaklılara verilmiştir. Bina eminliği ödemeyi bu pusulalara göre yapmıştır.¹⁷

Ebniye-i Seniyye İdaresi'nin yürüttüğü her inşâ faaliyetinde yer alan memuriyetlerden birisi de *mutemedler* idi. Mutemedler, bina emininin maiyetinde çalışırlar; İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden malzeme ve işçi tedarik ve sevki işleriyle meşgul olurlardı. Mutemedler ayrıca, satın alınan malzemenin kontrolü, esnaf, zanâatkâr ve ameleye yapılan ödemeler, teslim edilen malzemenin tesellümü gibi idare adına kilit görevleri deruhte ederlerdi.¹⁸

Beylerbeyi Sarayı için imalatta bulunan esnaf, tesellüm makbuzları karşılığında paralarını mutemedlerden alırlardı.¹⁹ Ebniye Ambarı İdaresi tarafından satın alınan malzemelerle amele yevmiyeleri mutemedler tarafından ödenir; teslim alınan malzemenin miktar ve kalite bakımından ilk kontrolü de yine mutemedler tarafından gerçekleştirilirdi. Her amelenin yevmiye pusulası ayrı düzenlenir ve ilgili mutemed tarafından ücreti hesaplanarak mühürlenirdi. Beygircilerin teslim ettikleri malzemeler, tuğlacıların teslimatı, taş teslimatı ambarcı pusulaları ve ilmühâberleriyle belgele-nir ve bunlar esas alınarak ödeme yapılırdı.²⁰

Mutemedler, amelenin çalışmasına ve şantiye alanında çalışacakların geliş-gidiş saatlerine de nezaret ederlerdi.²¹ Mutemedlik hiyerarşisinin başında *sermutemed* bulunurdu. Hazine-i Hâssa Nezâreti tarafından bina eminliğine tahsis edilen para çoğu kez sermutemed aracılığıyla gönderilirdi.²² Mutemedler 75 ila 100 kuruş ar-sında haftalık alırlardı.²³

Beylerbeyi Sarayı için satın alınan ya da esnafa imal ettirilen malzeme, Beylerbeyi Sarayı inşaat ambarında toplanır, buradan ihtiyaç olunan yerlere dağıtılırdı. Malzemenin ambara girişi ve ambardan çıkışı işlemleri, bir başka ifadeyle muayeneleri ambar memurları tarafından gerçekleştirilirdi.²⁴ Bunun yanında malzemenin ağırlık olarak tespiti, *kantar* ve *çeki memurları* eliyle yapılırdı. Örneğin, Ebniye-i Seniyye İdaresi için esnafa imal ettirilen demirin malzeme girişi yapılırken önce tartılır, daha sonra da giriş kaydı yapılırdı.²⁵ Ambardan ambara malzeme devirlerinde *devir me-muru* görev alırdı. Ambara giren malzeme için *tesellüm senedi* düzenlenir ve alacaklıya da *sergi pusulası* verilirdi. Düzenlenen bu pusulalarda giriş-çıkış işlemi yapan memurun adı, işlemin kaçınıcı icmâle (inşaat haftasına) ait olduğu, alınan verilen malzemenin cinsi, miktarı, fiyatı gibi bilgiler yer alırdı.²⁶

Ambarcıların en yoğun mesai ortaklığı içinde bulunduğu meslek kollarından biri de pazarcılar (mübâyaa memurları) idi. Pazarcılar, haftalık ya da günlük olarak satın aldıkları inşaat malzemesini bir liste olarak düzenlerler ve ambara teslim ederlerdi. Pazarcılar, teslim ettikleri malzeme için *teslim senedi* alırlardı. Bu senetlerde, listelenen malzemenin ambara girişinin yapıp ambar defterine de kaydedildiği bilgisi yer alırdı.²⁷

Beylerbeyi Sarayı için malzeme temin edilen Beylerbeyi Sarayı ambarı yanın-

da, Çırağan Sarayı ambarı mutlaka anılmalıdır. Zira, Çırağan Sarayı ambarı sadece Beylerbeyi Sarayı için değil, o dönemde inşâ edilen tüm kasır ve köşk inşaat ambarlarına malzeme tedarik eden bir *merkez ambar* işlevi görmekteydi ki, bu da Çırağan Sarayı'nın o devirde inşâ edilen en büyük saltanat yapısı olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Özellikle başta Sinop, Bartın, Bolu, Varna sancakları olmak üzere yurdun değişik yerlerinden derlenerek gemilerle İstanbul'a ulaştırılan ahşap malzeme doğrudan Çırağan Sarayı ambarına ulaştırılır, buradan da ihtiyaç duyulan diğer ambarlara gönderilirdi.²⁸

Saltanat yapılarının inşâ süreçlerinde, çok yüklü miktarlarda olmayan haftalık ya da günlük malzeme alımları, genel olarak pazarcılar tarafından yapılırdı. Bu memurların bir diğer adı, *mübâyaa memurları* idi. Pazarcılar, beklenmeyen harcamaları, tuttıkları kayıtlarda *zuhurât* (önceden hesaplanmayan, aniden ihtiyaç duyulan) olarak kaydederdiler. Yukarıda da belirtildiği üzere pazarcılar satın aldıkları malzemeyi ambara teslim ederler ve kendilerine teslimatları karşılığında bir senet verilirdi. Yapıtları masrafların bedeli bina emini tarafından ödenirdi.²⁹

Inşaat faaliyetinde görev alan daimî veya gündelikçi olarak çalışan işçilerin, iş devamlarının kontrolü *yoklamacı* tarafından yürütülürdü. Bu çerçevede, istihdam edilen amelenin yevmiyeleri haftalık icmâllerle yoklamacılar tarafından belirlenir ve yapılan ödemeler de kaydedilirdi. Hazine-i Hâssa Nezâreti Muhasebesi, işçilerin sergi pusulalarını düzenlerken yoklamacıların tuttıkları bir tür *yevmiye hak ediş listelerini* esas alırdı. Amele jurnalleri yoklamacılar tarafından haftalık olarak düzenlenirdi.³⁰

5. YERLEŞİM DÜZENİ, MEKÂN KULLANIMLARI VE TEŞKİLAT³¹

Beylerbeyi Sarayı'nın ana binası Mâbeyn-i Hümayûn (Selamlık), Hünkâr Dairesi, Valide Sultan Dairesi olmak üzere üç ana bölümden oluşur. Kadınefendiler Daireleri (sahilhaneleri) ise ana yapıdan ayrı olarak ve sarayın Valide Dairesi tarafında denize paralel olarak inşa edilmiştir. Sarayın ana yapısını oluşturan ve temel idarî teşkilatını temsil eden bu üç birim dışında ayrıca müştemilat (ek yapılar) da mevcuttur.³²

3 Beylerbeyi Sarayı, Sol tarafta denize paralel olarak Kadın Efendiler Dairesi görülmektedir.

3

5.1. Mâbeyn-i Hümayûn

Mâbeyn-i Hümayûn, sarayın ana binası içinde ilk bölümü oluşturur. Mâbeynin bir mekân olarak mevcudiyeti 1675 yılına kadar indirilebilirken mâbeynci teriminin kullanılışı nispeten geç bir döneme, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenebilmektedir.³³ *Mâbeyn* Arapça bir terkip olup (mâ + beyn) sözlükte “**aradaki şey, aralık, arası**” olarak geçmektedir. Osmanlı saray teşkilâtının bir terimi olarak ise, devlet erkânının saraya müracaat yeri ve sarayın resmî işlerinin görüldüğü yer anlamında kullanılmıştır.³⁴ Aynı anlamı ifade etmek üzere *Mâbeyn-i Hümayûn-ı Cenâb-ı Mülûkâne* terkihi de kullanılırdı.

Bununla beraber, Mâbeyn denince, sadece sarayın mimarî bir bölümünün adı değil, *padîşahın resmî ofisi ve ikâmetgâhı olan Saray* anlaşılırdı. Bilindiği üzere, saray ile dış dünya arasındaki işleri düzenleyen görevlilere *mâbeynci* veya *kurenâ* denirdi. Dolayısıyla Mâbeyn, saray ile dış daireler arasındaki iletişimin sağlandığı bir makamdı. Mâbeynci, Mâbeyn-i Hümayûn teşkilâtındaki en önemli görevlilerden biriydi. Buna göre, Saray ile dış dünya arasındaki ilişkiler mâbeynci (aracı, arabulucu) aracılığıyla, Mâbeyn-i Hümayûn (Sarayla dış dünya arasındaki) dairesinde düzenlenirdi.

Mâbeyn kadrosunu, Sarayın resmî ve hususî teşkilatında görev alan³⁵ memur ve hizmetliler oluşturmuştur. O tarihlerde Beylerbeyi Sarayı'nın Mâbeyn bölümünün giriş katında; Serkitâbet ve Serkurenâlık Daireleri ile musâhiplere ve diğer hizmet sınıflarına ait odalar bulunmaktaydı

5.1.1. Serkitâbet / Başkâtîp Odası (2 Numara)³⁶

Sarayın tüm resmî yazışmaları Serkitâbet (ya da Başkâtîbet) Dairesi tarafından yürütülürdü. Serkitâbet Dairesi, padişah adına yazışma icra etme yetkisine sahip olup saltanat makamının “genel sekreterliği” konumundaydı. Tanzimat devrinde Serkitâbet Dairesi kadrosu 5-6 kişi arasında değişirdi. Sarayın hem iç hem de dış yazışmaları bu daire aracılığı ile yürütülürdü. Bâbîâlden yazılan arz tezkereleri Serkitâbet Dairesi vasıtasıyla padişahın dikkatine ya da onayına sunulurdu. Arz tezkeresinin altına ya da arkasına başkâtîbin derkenarıyla, söz konusu tezkerenin padişahın dikkatine sunulduğu belirtilir ardından da tezkerıyla talep edilen hususa padişahın onay (*irâde-i seniyye*) verdiği belirtilirdi.³⁷

5.1.2. Serkurena / Başmabeynci Odası (16 Numara)

Beylerbeyi Sarayı Mâbeyn giriş katında yer alan Serkurenâlık Dairesi ise doğrudan padişahın emrine mahsus olup, onun hususî emirlerinin muhataplarına iletilmesi, *ceyb-i hümayûn* da denilen padişah gelir ve giderlerinin idaresi gibi işlerin yanında sarayın iç işleyişinin en üst amiri konumundaydı. Görevden alınan sadrazamlardan *mübr-i hümayûn*un alınması ve yeni sadrazama görev tebliği gibi önemli görevler de kimi zaman kurenâya tevcih edilirdi. Padişahla görüşmesi kararlaştırılan kişiler, serkurenânın eşliğinde huzura çıkartılırdı. Başkâtîbet Dairesi, saray ile devlet daireleri arasındaki yazışmaları yürütürken Serkurenâlık, saray ve hânedanı ilgilendiren konularla ilgilenirdi.

Sarayda yapılacak her türlü harcamayla ilgili muamelat önce Serkurenâlık Makamı'na değerlendirilir uygun görülürse gereğinin yapılması için ilgili yerlere havale edilirdi.³⁸ Serkurenâlık makamının bir diğer görevi de *Ceyb-i Hümayûn*'un idaresiydi.³⁹ Padişahın aylık tahsisatını Hazine'den serkurenâ teslim alırdı. Padişah adına ay içinde yapılacak tüm harcamalar onun eliyle yapılırdı.⁴⁰ Kurenâ; Gümüşsuyu, Nişantaşı gibi saraya yakın semtlerde kendilerine tahsis edilen özel konaklarında ikâmet ederlerdi.⁴¹

5.1.3. Vezir Odası, Musahibler Odası, Esvab Odası ve Havuzlu Salon (15, 4, 5, 7 Numaralı Odalar)

Babıâli'nin sarayda temsil edildiği Vezir Odası da bu bölümün mekânları arasındaydı (15). Padişahla görüşmeye gelen devlet erkânı bu odada bekler ve ağırlandı. Vükelânın sarayda toplanması halinde Vezir Odası kullanılmış olmalıdır. Bu katta ayrıca Mâbeyn'de padişah dairesinin idaresiyle ilgilenen musahibler,⁴² ile giyim kuşam ve tekstile yönelik ihtiyaçları temin eden seresvabinin⁴³ odaları da bulunurdu (4, 5). Sarayda padişahın da iştirak ettiği sanatsal, kültürel etkinlikler ile eğlenceler Havuzlu Salon'da gerçekleştirilirdi (7).⁴⁴

5.1.4. Taht Oda-yı Âlisi / Lambriili Oda (18 Numaralı Oda)

Mâbeyn'in üst katı ise padişahın, başta yabancı protokol olmak üzere, konuklarını ağırladığı ve kişisel kullanımı için ayrılmış mekânlardan oluşmaktaydı.⁴⁵ Belgelerde "Paketli Oda" (parkeli), "Taht Oda-yı Âlisi", "Doğramalı Oda" (lambriili) olarak geçen⁴⁶ denize nazır oda, sadece Mâbeyn'in değil, sarayın en ihtişamlı odalarındandır. Devletin en üst düzeyde temsil edildiği Mâbeyn-i Hümayûn'da böyle bir oda, padişah tarafından kabul amaçlı kullanılmış olmalıdır. Zira adından anlaşılacağı üzere (Taht Odası), saltanatın gücü ve görkemi bu odada temsil edilmektedir.

5.1.5. Yazılı Oda (19 Numara)

Tavan ve duvarlarında yer alan ayetler nedeniyle "Yazılı Oda" olarak isimlendirilmiş olan mekân ise, Taht Odası'nın hemen yakınında bulunduğu dikkate alınarak "huzura kabul öncesi son bekleme ve dinlenme odası" olarak kullanıldığı değerlendirilmektedir.⁴⁷ Odanın tanımı ya da kullanımı ile ilgili başka bir bulguya rastlanmamıştır.

5.1.6. Doğramalı / Lambriili Oda (21 Numara)

Sarayın üç lambriili odasından⁴⁸ bir diğeri Mâbeyn'in kara tarafına nazırdır. Mekânın kullanımına ilişkin net bir tanımlamaya rastlanmamakla beraber gerek süslemesi gerekse padişaha ait Esvâb Odası'nın hemen yanında yer alması bu odanın padişah tarafından (dinlenme, yemek, özel kabuller gibi kişisel amaçlarla) kullanıldığına işaret etmektedir.⁴⁹

5. 2. Hünkâr Dairesi / Yatak Dairesi

Beylerbeyi Sarayı'nın Mâbeyn-i Hümayûn bölümünün sona ermesiyle Hünkâr Dairesi'ne ulaşılır. Bu daireye verilen diğer bir ad da *Yatak Dâire-i Hümayûnu*'ydu. Hünkâr Dairesi'ne girişlerin belli bir protokolü vardı. Saraylarda görev yapan çeşitli kimselerin kaleme aldıkları hatıratlarda padişahın eşleri olan kadınefendiler, şehzade ve sultanların dahi bu daireye davetle gelebildikleri nakledilmektedir. Bunun gibi, Harem'deki diğer daireler de birbirinden bağımsız olup, hiç kimsenin bir başkasının dairesine teklifsizce gitmediği nakledilmektedir.⁵⁰ Aynı kaynaklarda hünkâr dairesinde gün boyu sessizliğin hâkim olduğu, padişahın başka hiç kimsenin sesinin yüksekçe çıkamadığı da kaydedilmektedir.⁵¹

Hünkâr Dairesi'nin orta ve alt katı hazinedâr kalfalar ile ustalar tarafından kullanılırdı.⁵² Sayıları ortalama 15-20 civarında olan hazinedâr kalfaların amiri hazinedâr ustaydı. Padişahın yemekten giyinmeye kadar en yakın hizmetlerini görenler hazinedârlardan ilk ikisi ya da üçü olabilir, diğerleri ise hizmeti doğrudan değil hazinedâr usta ya da ikinci hazinedâr kalfanın aracılığıyla yerine getirirdi.⁵³ Dairenin bodrum katı ise hazinedâr acemileri ile kutucu usta, çaşniyâr usta, câmeşûy usta, saray usta, kahveci usta ile bunların yardımcıları olan refikleri (ya da diğer adlarıyla *ikincileri*) tarafından kullanılırdı.⁵⁴ Hünkâr Sofası (Mavi Salon), yemek odası, yatak odaları, Hünkâr hamamı, Lambriili Oda (Kabul Odası), Hünkâr Dairesi'nin başta gelen mekânlardır.

5.2.1. Hünkâr Sofası / Mavi Salon (22 Numara)

Hünkâr Sofası, Hünkâr Dairesi'nin merkezî sofası konumunda olup,⁵⁵ sonradan Mavi Salon olarak da tanımlanmıştır. Salon, Valide Sultan Dairesi'yle Mâbeyn-i Hümayûn arasında konumlandırılmış olup, kara ve deniz taraflarında üçerden toplam altı penceresi vardır. Altı adet mavi ştuk sıvalı sütunu⁵⁶ bulunan salonun tavanlarında hattat Abdülfettah imzalı 2 ayrı kitâbe yer almaktadır. Salonun tavan kenarlarında on altı adet hilâl motifli süslü aydınlatma camekânı bulunmaktadır.

5.2.2. Yemek Odası (23 Numara)

Hünkâr Dairesi'nin üst katında kara tarafında yer alan bu oda *Taâm Odası* (Yemek Odası) olarak tanımlanmıştır.⁵⁷ Üç pencereye sahip odanın tavanında iki ayrı pano içinde kitâbeler bulunmaktadır. Duvarları mavi ve sarı ştuk sıvalıdır.

5.2.3. Yatak Odası (24 Numara)

Hünkâr Dairesi üst katında karaya nazır dört pencereye sahip oda, sarayda ikâmet edecek padişah için yatak odası olarak düzenlenmiştir.⁵⁸ Odanın duvarları sarı ve yeşil tonda ştuk sıvayla kaplanmıştır. Burada yer alan yatak sedef kakmalı olup, üzerinde yıldız motifli bulunmaktadır. Odadan hamama geçilmektedir. Hamam içinde Cumhuriyet döneminde eklendiği anlaşılan termosifonla ısıtılmalı modern bir banyo da bulunmaktadır. Tavanda ise ikisi büyük ölçekli diğer ikisi daha küçük olmak üzere dört adet deniz manzarası vardır.

5.2.4. Yatak Odası (25 Numara)

Hünkâr Dairesi'nde yer alan bir diğer yatak odası ise, denize nazır konumdadır. İncelenen belgelerde “yatak dairesinde deniz tarafında yatak odası” olarak ifade edilen mekân, bu oda olmalıdır.⁵⁹ Gerek Dolmabahçe Sarayı'nda gerekse Çırağan Sarayı'nda da hem karaya hem de denize nazır yatak odası vardı. Beylerbeyi Sarayı'nda da denize nazır bir yatak odası olması bu yerleşim düzeninin bir devamı olarak yorumlanabilir.⁶⁰ Beş pencereye sahip odanın tavanında ressam Mason imzalı iki adet gemi resmi vardır. Bir kapılı olan odanın yüklüğü de vardır ki bu da odanın yatak odası olarak kullanılmış olabileceğine işaret eden mimarî bir unsur olarak değerlendirilebilir. Duvarları sarı ve gri tonlarında olmak üzere ştuk sıvalıdır.

5.2.5. Hünkâr Hasodası / Doğramalı Oda (26 Numara)

Hünkâr Dairesi içindeki denize nazır konumdaki lambrili oda *Doğramalı Oda* olarak tanımlanmaktadır.⁶¹ Lambriler üzerinde yıldız ve çiçek motifleri bulunmaktadır. Beylerbeyi Sarayı, yabancı devlet başkanlarının ikâmetlerine tahsis edildiğinde, konuk devlet başkanları kabullerini burada gerçekleştirirlerdir.

5.3. Valide Sultan Dairesi

Beylerbeyi Sarayı ana bina içinde üçüncü ve son bölüm ise Valide Sultan Dairesi'dir.⁶² Dairede; hazinedar kalfalara ait odalar, Esvâb Odası, Yemek Odası ve misafirlerin ağırlandığı mekânlar yer alır. Valide Sultan hamamı, Esvab (giysi ve kumaş) Odası ve Çamaşırhâne yapıları ise, sarayın ana binasının dışında ve kara tarafındadır.⁶³ Valide Sultan Dairesi'nin orta katında ise, hazinedar kalfalar ile ustalara ait odalar bulunmaktaydı. Valide Sultan Dairesi'nde Tanzimat devrinde ortalama 50 cariye (kalfa, usta, acemi) görev almıştır.⁶⁴

Beylerbeyi Sarayı'nın Valide Sultan Dairesi'nde; sofa (Sedefli Salon), yatak odası, misafir odası, beyaz oda, esvab odası ile dairenin sorumlu hizmetlileri olan hazinedarlara ait odalar bulunmaktaydı.

5.3.1. Valide Dairesi Üst Kat Sofası (27 Numara)

Günümüzde sedef kakmalı mobilyaları nedeniyle "Sedefli Salon" olarak tanımlanan üç pencereci mekân, incelenen mekân tefriş defterinde "valide dairesinde merdiven başında sağır (küçük) sofa" olarak tanımlanmıştır. Salonun merdiven korkuluklarının üzerine applike edilen üç yarım dairevi pencere, dairenin giriş salonuna ve dış kapıya hâkimdir; pencereler giriş çıkışların kontrol altında tutulması amacıyla buraya yerleştirilmiş olmalıdır.

5.3.2. Valide Sultan Dairesi'nde Yatak Odası (28 Numara)

İncelenen tefriş icmâl defterlerinde Valide Sultan Dairesi'nin üst katında karaya nazır yatak odası olduğu kaydedilmektedir.⁶⁵ Dairenin üst katında sadece karaya bakan tek mekân dört pencereci ve 28 numaralı odadır. Bu nedenle söz konusu "Valide Sultan'ın Yatak Odası" olarak tanımlanabilir. Odanın hemen yanında bulunan tuvalet ve lavabolu mekânlar, bahse konu odanın yatak odası olduğu tezinin bir teyidi sayılabilir. Oda günümüzde, "II. Abdülhamid'in Çalışma Odası" olarak tanımlanmaktadır.

5.3.3. Valide Sultan Misafir Odası (29 Numara)

Valide Dairesi üst katta hem bahçeye hem de denize nazır iki pencereci ve iki kapılı söz konusu odanın kullanımı ile ilgili net bir bilgiye ulaşılammıştır; ancak, "valide dairesi üst katta dört pencereci odanın yanındaki iki pencereci oda" olarak bir kayda rastlanmıştır.⁶⁶ Dolmabahçe Sarayı ve Çırağan Sarayı gibi döneme ait diğer sarayların valide dairelerinin üst katında gündüzlük odası (misafir odası, oturma odası), kâtibe kalfa odası gibi misafir ağırlandırmasına yönelik mekânlar olması bahse konu odanın da böyle bir amaca tahsis edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Odanın 27 numaralı salona doğrudan açılan kapısı sayesinde burada ağırlandırılan konukların valide sultan yatak odasıyla görsel teması kesilerek mekânın mahremiyeti sağlanmaktadır.

5.3.4. Beyaz Oda (30 Numara)

Valide Sultan Dairesi üst katta denize nazır altı pencereci oda "Beyaz Oda" olarak tanımlanmıştır.⁶⁷ Bununla beraber odanın kullanımına ilişkin kesinlik arz eden bir kayıt tespit edilememiştir. Haluk Şehsuvaroğlu üst katta Harem koridoru üzerinde yer alan denize nazır odanın (30 numaralı oda) yatak odası olduğunu kaydeder.⁶⁸

Odanın yanında bir esvâb odası bulunması, bu odanın yatak odası veya Valide Sultan tarafından kabul amaçlı kullanıldığını yönündeki görüşü desteklemektedir. Oda günümüzde “Kırmızı Oda” olarak tanımlanmaktadır.

5.3.5. Valide Dairesi Esvâb Odası

İncelenen belgelerde Valide Dairesi üst katta altı pencereyi Beyaz Oda'nın yanında iki pencereyi Esvâb Odası bulunduğuna ilişkin kayıtlar tespit edilmiştir. Yapılan tanımlamaya uygun tek mekân, günümüzde banyo olarak ziyarete açık olan odadır. Emaye küvetli, duşlu ve termosifonlu bu banyo sonradan yapılmıştır. Dolayısıyla daha önce Valide Sultan'ın Esvâb Odası olarak kullanılmıştır. Bu mekânın üzerinde herhangi bir numara bulunmamaktadır.

5.4. Kadınefendiler ve İkballer Daireleri

Beylerbeyi Sarayı Kadınefendiler ve İkballer daireleri, ana binadan ayrı olarak ve denize paralel olarak inşa edilmiştir. XIX. yüzyıl saraylarında Harem bölümünün ana saraydan ayrı olarak inşa edildiği bir başka saray Çırağan'dır. Harem Kadınefendiler ve İkballer Dairesi, Hacı Mıgırdıç Kalfa tarafından inşa edilmiştir. Daire, üç katlı olarak ve müstemilatı (Kadınefendi Sahilhâneleri, Çamaşırhâne, Mutfak ve Kiler) ile birlikte yarı kârgîr olarak inşa edilmiştir. Bu dairenin üst kat tavanı yaldızsız olup, çiçek desenleriyle bezelidir. Harem Kadınefendi ve İkballer Dairesi'nin alanı 2.081 zirâ olarak tespit edilmektedir. Harem dairelerinin hemen yanında kadınefendiler için, iki katlı olarak 995 zirâlık bir alanda, Kadınefendiler Sıra Sahilhâneleri inşa edilmiştir. Bu dairelerin hemen yanında bir de hamam bulunmaktadır.⁶⁹

İki ve üç katlı olarak inşa edilen bu sahilhâneler 1890'lı yılların sonuna doğru yıkılmaya yüz tutmuş, hatta onarımının daha pahalıya mâl olacağı gerekçesiyle yıkılarak enkazının muhafaza altına alınması gündeme gelmiştir. Kadınefendilere ait sahilhânelerin tam olarak ne zaman ortadan kalktığı şimdilik bilinmemekle beraber, yukarıdaki mütâlaaların yapılmasından kısa bir süre sonra yıkılmış olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰

Harem'in sahil tarafında 5 x 1 zirâ ölçülerinde yaldız süslemeli bir kapısı bulunmaktadır ve bu kapıyla “Valide Deniz Köşkü” arasındaki rıhtım boyunca me-

5-6 Ortaköy Mecidiye Camii'nden Beylerbeyi Sarayı'nın görünümü, Sarayın sol tarafından rıhtım boyunca uzanan iki katlı yapı kadınefendiler daireleridir.

5

6

7 Süveyş Kanalı'nın açılışı nedeni ile Sultan Abdülaziz'in konuğu olarak İstanbul'da ağırlanan Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Jozef, heyeti ile beraber Dolmabahçe Sarayı'nın bahçesinde.

safe yaklaşık 40 zirâ olarak kaydedilmektedir.⁷¹ Dairenin bir diğer kapısı ise Ağalar Dairesi'ne bakan "Araba Kapısı"dır.⁷²

6. BEYLERBEYİ SARAYI'NIN KULLANIMI

6.1. Yazlık Saray ve Misafirhâne-i Hümayûn Olarak Kullanımı

Beylerbeyi Sarayı, bânisi Sultan Abdülaziz tarafından, yazlık saray olarak kullanılmıştır.⁷³

Osmanlı Devleti'ne hükümdar ya da devlet başkanı düzeyinde ilk ziyaretler Sultan Abdülaziz döneminde gerçekleşmiş ve bu üst düzey konukların ikâmetine Beylerbeyi Sarayı tahsis edilmiştir. Beylerbeyi Sarayı'nda ağırlanan ilk önemli konuk Fransa İmparatoriçesi Eugénie'dir. İmparatoriçenin bu gezisi Sultan Abdülaziz'in 1867 Fransa gezisini iade makamında gerçekleşmekteydi. 13 Ekim 1869'da İmparatoriçe ve beraberindekileri taşıyan *Aigle Yatu* donanma tarafından top atışlarıyla karşılanmış; Padişah Abdülaziz de *hoş geldiniz* demek üzere on iki çifte saltanat kayığıyla İmparatoriçenin vapuruna kadar gitmişti. Sultan Abdülaziz'in Fransa ziyaretinin iadesi makamında gerçekleşen bu ziyarette kraliçe için Beylerbeyi Sarayı tahsis edilmişti. Sarayın hükümdar dairesinin (Hünkâr Dairesi) karaya nazır yatak odası (24 numaralı oda) imparatoriçe için de aynı amaçla tahsis edilmişti. Kraliçenin ikâmeti sırasında Fransa İmparatoru ile haberleşebilmesi amacıyla saraya telgraf da konmuştu.⁷⁴ Eugénie, 42 yıl sonra Temmuz 1911'de (85 yaşında) tekrar İstanbul'a gelmiş ve Beylerbeyi Sarayı'nı yıllar sonra yeniden görmek istemiştir.⁷⁵ Sultan Abdülaziz döneminde Beylerbeyi Sarayı'nda ağırlanan diğer yabancı konuklar, Avusturya-Macaristan İmparatoru Joseph (1869), Prusya Veliahd Prensi Frédéric Guillaume Nicola Charles (1869), İtalya Veliahdı (1869), İran Şahı Nasıreddin (1873), Rus İmparatoru II. Aleksander'ın kızkardeşi Vürtemberg Kraliçesi Olga (1872), Karadağ Prensi Nicoladır (1874). II. Abdülhamid'in tahta çıkışından

yaklaşık 2 yıl sonra ise Rus orduları başkumandanı Grandük Nicola ise 1878 yılının Ocak ayında Livadya Çarlık Yatı ile İstanbul'a gelmiş ve Beylerbeyi Sarayı'nda ağırlandı.⁷⁶ (İMG: 23)

Beylerbeyi Sarayı'nı ziyaret eden yabancı konuklar arasında en görkemli merasimle ağırlandılarından biri de Alman İmparatoriçesiydi. 20 Ekim 1898 (7 Teşrin-i Evvel 1314) tarihinde "misâfir-i hâssî'l-havâss-ı hazret-i şehriyârî" (Padişahın en üst düzey protokolle ağırlandıacak misafiri) olarak Beylerbeyi Sarayı'nı ziyaret eden İmparatoriçe, Üsküdar Mutasarrıfı, Piyade İkinci Kıta Kumandanı, Dokuzuncu Daire-i Belediye Müdürü ile bir bölük askerle sarayın bahçesinde karşılanmış, kendisine ikramda bulunmuştur.⁷⁷

V. Mehmed Reşad'ın tahta çıktığı ilk aylarda Beylerbeyi Sarayı'nın devletin şanına uygun bir görkemde tefriş edilmesi ve yabancı devlet başkanlarının ağırlandımalarına hazırlanmaları istenmiştir. Bu vesileyle sarayın aydınlatma, tefriş ve diğer eksiklikleri Sermimâr-ı Hazret-i Şehriyârî (saray başmimarı) Vedad (Tek) Bey nezaretinde yapılan çalışmalarla ele alınmıştır. Bu çerçevede yapılan çalışmalar arasında Mâbeyn bölümünde bazı mekânların parkeleri değiştirilmiştir.⁷⁸ Sultan Reşad tarafından Meclis-i Mebusan üyelerine Beylerbeyi Sarayı'nda bir de ziyafet verilmişti.

Beylerbeyi Sarayı'nda Cumhuriyet döneminde de yabancı devlet konukları ağırlandı. 1934'de Türkiye'ye gelen İran Şahı Pehlevi, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından bu sarayda ağırlandı. Balkan Oyunları Festivali 1936 senesinde Beylerbeyi Sarayı'nda düzenlenmiştir. Mustafa Kemal Atatürk o geceyi Beylerbeyi Sarayı'nın tarihî yatak odasında (24 numaralı oda) geçirmiştir.⁷⁹

6.2. Müze Olarak Kullanılması

II. Abdülhamid'in 33 yıl süren saltanatı süresince Beylerbeyi Sarayı özellikle yabancı devlet protokolü tarafından gezilen bir müze işlevi de görmüştür. Bu dönemde Beylerbeyi Sarayı ile beraber Dolmabahçe Sarayı ve Topkapı Sarayı Hazine-i Hümayûn da, padişahın izni alınmak şartıyla ziyaret edilebilen saltanat müzeleri olarak kullanılmıştır. İzin talepleri büyükelçilikler tarafından bir tezkereyle sarayın protokol dairesi olan Teşrifât-ı Umûmiye Nazırlığı'na bildirilir ve alınan irade-i seniyye ile bu saraylar ziyarete açılmıştır.⁸⁰

Saray ve çevresi, Sultan II. Abdülhamid devrinde⁸¹ çok sıkı bir izleme ve korumaya tabi tutulmuştur. Sarayın güvenliğine ilişkin düzenli aralıklarla raporlar Üsküdar Kumandanlığı tarafından düzenlenir; sadece Üsküdar değil Kadıköy yakasından Beykoz'a kadar tüm bölgenin asayiş durumu bizzat padişaha bildirilirdi.⁸² Sarayı ziyaret eden protokol ve yabancı seyyahlara dair bilgiler de bu raporlarda yer alırdı.⁸³

6.3. Daimî Mesken Olarak Kullanımı

Osmanlı tahtının otuz dördüncü padişahı II. Abdülhamid, hal' edilmesinin hemen ardından 28 Nisan 1909'dan itibaren Selanik Alatini Köşkü'nde zorunlu ikâmete tabi tutulmuştur. Balkan Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Osmanlı yönetimi sabık padişahın güvenliği için başka bir yere nakletmeyi uygun görmüştür. İlk düşünülen yer Bursa şehri olmuştur. Mahlûc padişah için Bursa'da Mavi Köşk

8 Sultan II. Abdülhamid (1842-1918).

önceleri uygun bir ikâmetgah gibi göründüyse de, köşkün eksikliklerinin çok olması, çevre güvenliğinin sağlanmasında zorluk çekilecek bir konumda bulunması ve çevresinde çok sayıda yapı bulunması gibi nedenlerle buradan vazgeçilmiştir. Daha sonra İstanbul'daki Beykoz Kasrı üzerinde görüş birliğine varıldı; ancak bu köşkün de bazı eksiklikleri olması nedeniyle II. Abdülhamid'in geçici olarak Beylerbeyi Sarayı'na yerleştirilmesi kararına varılmıştır. Sonunda II. Abdülhamid Beylerbeyi Sarayı'na 21 Kasım 1912'de Alman Büyükelçiliği tarafından sağlanan Lorely gemisiyle İstanbul'a nakledilmiş ve askerî makamların mesuliyeti ve gözetiminde korunmak üzere Beylerbeyi Sarayı'na yerleştirilmiştir.⁸⁴

Sabık hükümdar, yolculuk ettiği gemiden sandallarla saraya getirilmişti ve Mâbeyn kapısına yönelince nöbetçi askerın "yasak" diye bağırması üzerine "düşünemedim" diyerek Harem tarafındaki Valide Kapısı'na yönelmiş ve eski sarayda annesinin yatak odası olarak kullandığı mekâna konum olarak benzeyen bir mekâna gelmiş ve "annem de burada yatmıştı" diyerek o mekânı kendisine yatak odası yapmıştı.⁸⁵ II. Abdülhamid'in Beylerbeyi Sarayı'ndaki vaktinin çoğunu gazete okumakla geçirdiği ve bazen de yazı yazdığı,⁸⁶ bu saraydan da pek hoşlanmadığı kaynaklarda nakledilir.⁸⁷

II. Abdülhamid, Beylerbeyi Sarayı'nda eski Valide Dairesi'nde yerleşmiş; bu vesileyle sarayda genel bir onarım gerçekleştirilmiştir. Sabık padişahın kullanımı için yatacağı odanın hemen yanında müştemilatı ile beraber bir banyo imal ettirilmiştir. II. Abdülhamid yatak odasının yanı başındaki banyonun planlarını bizzat kendisi çizmiştir. Banyonun planlarını Enver Paşa'nın babası Ahmed Paşa'ya gösteren II. Abdülhamid, bu banyoyu, kendi saltanatı yıllarında saray banyolarını imal eden Karlo Usta'nın inşâ etmesini istemiştir. Neticede bu hamamı sabık padişahın isteğine uygun olarak Karlo usta imal etmiştir.⁸⁸ Keşif defterlerindeki kayıtlara göre banyo için demirdöküm küvet, duş, borusuyla beraber bir adet termosifon, alafranga tuvalet, çini rezervuar imal edilmiş; elbiselik, sabunluk ve ayna da konulmuştur. Banyonun duvarları ise, kenarlı ve çiçekli Avrupa çinisiyle kaplanmıştır.⁸⁹

Ayşe Osmanoğlu hatıratında, kardeşleriyle beraber babaları Abdülhamid'i sene- de bir kez sadece Kurban bayramlarında görebildiklerini ve bu ziyareti bir musahibin eşliğinde yapabildiklerini aktarmaktadır.⁹⁰ II. Abdülhamid'in yanında kalan tek oğlu Abid Efendi'ydı. Abid Efendi Harbiye mektebine de bu sırada devam etti.⁹¹

9 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) gazilerinin tedavisi için Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne tahsis edilen Beylerbeyi Sarayı Paşa Dairesi.

6.4. Toplumsal Buhran ve Felaketlerde Beylerbeyi Sarayı

II. Abdülhamid'in ilk saltanat yıllarında Rusya ile yaşanan savaş (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı) sırasında Rumeli ve Kafkasya'dan göç eden muhacirler Beylerbeyi Sarayı'nın müstemilâtından Paşa Dairesi, Mızıka Dairesi ve Harem Ağaları Dairesi'nde iskân edilmişlerdi. Ancak bir süre sonra cephelerden yaralı askerlerin gelmeye başlamasıyla beraber bu daireler tahliye edilerek hastane olarak kullanılmak üzere Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne tahsis edilmiştir.⁹² Daha sonraki yıllarda da hastahane olarak kullanılan bu dairelerde, 1887 yılının Temmuz ayında İstanbul'da yaşanan büyük yangın sonrasında evsiz kalan bir grup yangınzede, geçici olarak barındırılmıştı.⁹³ Sarayın Ağalar ve Paşa daireleri II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarında On beşinci Daire-i Belediye'ye tahsis edilmiş,⁹⁴ II. Meşrûtiyet'in ilânından birkaç ay sonra ise, Selimiye Kışlası Kumandanlığı tarafından kullanılmıştır.⁹⁵ Sarayın ahırlarının da Selimiye Kışlası Hâssa Seyyar Topçu Alayı'na tahsisi söz konusu olmuş; ancak burada mekânın alaydaki 600 atı alamayacağı için bundan vazgeçilmişti.⁹⁶ Paşa Dairesi II. Meşrûtiyet devrinde karakolhâne olarak kullanılmıştır.⁹⁷

10 Sultan II. Abdülhamid'in Beylerbeyi Sarayı'nda zorunlu ikamete tabi tutulduğu dönemde yatak odası olarak kullandığı mekan.

* Bu yazı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne 2006 yılında sunulan ve onaylanan *Beylerbeyi Sarayı'nın İnşa Süreci, Kullanımı ve Teşkilatı* isimli yüksek lisans tezinin bir bölümünün özetidir (Cengiz GÖNCÜ, *Beylerbeyi Sarayı'nın İnşa Süreci, Kullanımı ve Teşkilatı*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006).

** Beylerbeyi Sarayı Müdür Yardımcısı, TBMM Milli Saraylar.

NOTLAR

- 1 Örneğin bkz. Afife Batur, "Beylerbeyi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: II, İstanbul, 1994, s. 210.
- 2 Afife Batur, *a.g.m.*, s. 206-210; Metin Sözen, "Beylerbeyi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: VI, İstanbul, 1992, s. 77-78.
- 3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hazine-i Hassa Ebniye Ambarı (HH.EBA), 14/37, lef 6.
- 4 Vakânüvis Ahmed Lütfi Efendi, Beylerbeyi Sarayı'nın resmî açılışı için şöyle tarih düşürmüştür: "Eyledi ihyâ bu nevsâhilsarây-ı bî-misl, Hazret-i Abdülaziz Hân'ın ulüv-ı himmeti, Lütfi tebrik eyledim tarih-i cevher-dâr ile, Rabbi izzet sa'd kılson bu sarây-ı şevketi" (Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, Haz: Münir Aktepe, C: X, Ankara 1988, s. 133).
- 5 BOA, HH.İ, 49/8, HH.EBA, 14/37 lef 6. Sarayın inşası sürerken Mösyö Perşon aracılığı ile Avrupa'dan eşya satın alınmış ve beş ayda 3.750.000 kuruş ödenmiştir (BOA, HH.İ, 38/49; 12 B 1280/; HH.THR, 800/37, 28 CA 1281) Yine aynı tarihlerde İksircizade Agop marifetiyle Avrupa'dan getirilen dekoratif eşyaların bedeli 929.500 kuruş idi (BOA, HH.İ, 40/66; 27 Kanunievvel 1280/9 Ocak 1865).
- 6 Beylerbeyi Sarayı'nın modelini (maket) padişaha sunulmasıyla ilgili hazırlıkları bizzat yürüttüğüne bakılırsa, sarayın mimarî tasarım ve koordinasyon işinin başında Serkis Bey olmalıdır (HH.EBA, 2/10 lef 3; 2/30).
- 7 BOA, (Mabeyn-i Hümayûn) MB, 115/91, (9 C 1284); HH.EBA, 23/56, (9 Teşrinisani 1290/ 22 Kasım 1874).
- 8 Hacı Mıgırdıç Kalfa, Yuvan Kalfa, Senekerim Kalfa, Beylerbeyi Sarayı ve ek yapılarının inşasını üstlenmiş kalfalardır. Belgelerde yer alan "Senekerim Kalfa tarafından inşa edilen Sarı Köşk ya da Yuvan Kalfa tarafından inşa edilen Mızıka Dairesi..." şeklindeki ifadeler bu tespitin dayanağını oluşturmaktadır (BOA, HH.EBA, 21/39, lef 2, 4).
- 9 BOA, HH.EBA, 9/20.
- 10 BOA, HH.EBA, 9/15.
- 11 BOA, HH.EBA, 3/36; 3/49.
- 12 BOA, HH.EBA, 2/30, 12/6, lef 12-13;14/4.

- 13 XVIII. yüzyılda bina eminin görevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Dündar, *Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)*, Ankara, 2000, s. 81-83.
- 14 XVIII. yüzyılda bina nâzırı inşaatı yürütülmesinin baş sorumlusu ve genel koordinatörüydü. Bina nazırları devletin belirli kurumlarında görev yapan ya da emekli olmuş, deneyimli ve mali işlere de vukufu olan yetenekli üst düzey bürokratlardan seçilirdi (Ali Öngül, "Tarih-i Cami-i Nurusosmani", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XXIV, Ankara, 1994, s. 129 ve buradan naklen Dündar, *a.g.e.*, s. 81.)
- 15 BOA, HH.EBA, 1/27, lef 7, 8, 9, 11, 13, 14, 15, 24, 26.
- 16 BOA, HH.EBA, 14/3, lef 6.
- 17 BOA, HH.EBA, 1/27 lef 1-26; 9/77.
- 18 Ömer L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmaret İnaatı (1550-1557)*, I, Ankara, 1972, s. 129.
- 19 BOA, HH.EBA, 11/27.
- 20 BOA, HH.EBA, 10/20, lef 25-28.
- 21 BOA, HH.EBA, 3/12.
- 22 BOA, HH.EBA, 11/9, lef 6.
- 23 BOA, HH.EBA, 14/3 lef 3-6.
- 24 BOA, HH.EBA, 9/48, lef 1-9.
- 25 BOA, HH.EBA, 9/50, lef 37.
- 26 BOA, HH.EBA, 11/9, lef 5; 10/20, lef 25-28.
- 27 BOA, HH.EBA, 10/4; 14/8, lef 1; 11/33, lef 1-33.
- 28 BOA, HH.EBA, 14/12, lef 19, 21, 22, 27-29, 35, 39.
- 29 BOA, HH.EBA, 9/10.
- 30 BOA, HH.EBA, 9/44, 12/6, lef 16-17; 14/1.
- 31 Beylerbeyi Sarayı'nın gerek Mâbeyn-i Hümâyûn gerekse ana bina içindeki diğer iki dairenin (Hünkâr ve Vâlîde daireleri) mekân işlevlerinin tespitinde hem Sultan Abdülaziz hem de Sultan II. Abdülhamid dönemlerinde düzenlenmiş tefriş icmâl ve keşif defterleri kullanılmıştır (BOA, Yıldız Perakende Hazine-i Hassa-Y.PRK.HH, 20/7, R.28 Temmuz 1304/M.10 Ağustos 1888; Hazine-i Hassa Mefruşat Ambarı-HH.MFŞ, 2/39, 2/45, 5/1, 5/6, 6/10; HH.d., nr. 273, 492). Keşif defterlerinde oda ve salonların konumları, pencere sayıları belirtilmiştir, tespitler bu verilere dayanmaktadır. Bu defterlerde mekânların özgün tefrişlerine ilişkin bilgiler de yer almaktadır. Çalışmanın belirlenen çerçevesini aşmamak için bu bilgiler burada değerlendirilmedi. Saray mekânları ile ilgili belgesel çözümleme ve mekânların teşkilat bakımından değerlendirmelerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Göncü, *a.g.t.*, s. 50-105; Beylerbeyi Sarayı'nın mekân tanımlamalarına ilişkin tespit listesi için bkz. EKLER
- 32 Sarayın tüm yapı ve bölümleri ile sorumlu kalfaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, Hazine-i Hassa Defterler-HH.d., nr. 841.
- 33 Bu konuda yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ali Akyıldız, "Mâbeyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVII, Ankara, 2003, s. 283-286.
- 34 Şemseddin Sâmî, "Mabeyn", *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul, 1989.
- 35 Padişahın kişisel hizmetinde istihdam edilen seccâdecî, ibrikdâr, kitabçı, kilerci, duhâncî, esvâbçı, berber, kahvecî, çantacı, gidiş müdürü, sâzendegân, hânendegân, şâirân-ı Mâbeyn-i Hümâyûn, okçular, kuşçular gibi görevliler Mâbeyn-i hümâyûn gedikleri olarak da adlandırılır ve Husûsî hizmetliler statüsünde yer alırlardı. Bu görevlilerin protokolde yerleri ve resmî devlet sâlnâmelerinde isimleri yoktu (Tâhsin Paşa, Sultan Abdülhamid Tâhsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, İstanbul, 1990, s. 21). Mâbeyn'in husûsî hizmetlilerinin kaynaklarda geçen bir diğer adı da Hademe-i Mâbeyn-i Hümâyûn idi. (BOA, Mabeyn İradeler-MB. İ, 28/80, 28/81, 28/82, H.15 RA 1290/M.13 Mayıs 1873; MB, 113/79, H.1283/M 1867). Mâbeyn-i Hümâyûn gedikleri olan bu görevlilerin odaları XIX. yüzyılda kullanılan sarayların alt katında yer alırdı. Beylerbeyi Sarayı'nın alt katının kullanımına ilişkin ayrıntılı bulgulara ulaşılammış olmakla beraber sarayın alt katında kiler, çamaşırhâne bulunduğu keşif defterlerine dayanılarak tespit edilmiştir. Bu da, Mabeyn'in Husûsî hizmetlilerin Beylerbeyi Sarayı'nda da aynı alt katta yaşadıklarına işaret etmektedir (BOA, HH.EBA, 23/32, 23/33).
- 36 Beylerbeyi Sarayı oda ve salonlarını tanımlamak için Milli Saraylar Daire Başkanlığı'nca benimsenmiş olan numaralar bu çalışmada esas alınmıştır.
- 37 BOA, MB. İ, 23, 28.
- 38 Örneğin Yıldız Sarayı'nın çeşitli dairelerinin onarımlarına ilişkin talebnâmeler, serkurenâlık tarafından tasdik edildikten sonra Hazine-i Hâssa Nezâreti İdare Heyeti'ne havale edilirdi (BOA, HH. EBA, 34). Ayrıca kurenâ gerekli gördüklerinde padişahın huzuruna çıkabilirlerken kâtipler bu yetkiye sahip değillermiş (Ali Said, Saray Hatıraları: Sultan Abdülhamid'in Hayatı, Haz: Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul, 1994, s. 31); *A.g.e.*, s. 34.
- 39 Arzu Terzi, *Hazine-i Hâssa Nezâreti*, Ankara, 2000, s. 78.
- 40 Örneğin Dolmabahçe Sarayı, Çırağan Sarayı, Dolmabahçe Camii gibi saltanat yapılarının inşâsı sırasında serkalfa Hoca Karabet'e yapılan ödemeler serkurenâ eliyle yapılmıştı (BOA, HH.d., 272). Ayrıca II. Abdülhamid döneminde Ceyb-i Hümâyûn İdaresi ile ilgili yapılan düzenlemeler ve Serkurenâ'nın görevleri hakkında hazırlanan talimatnâme için bkz. Terzi, *a.g.e.*, s. 78-80.
- 41 BOA, HH.EBA, 24/70.
- 42 Safiye Ünüvar, *Saray Hatıraları*, İstanbul, 1964, s.77.

- 43 Milli Saraylar Hazine-i Hassa Arşivi- MSHHA.d., nr. 26; BOA, Yıldız Esas Avraki defterler-YEE d., nr. 273; Hazine-i Hassa Depo İdaresi-HH.DPO, 1/33, 1/34, 1/36, 1/37; HH.d., nr. 285; Hazine-i Hassa Muhasebe Kalemi-HH.MH., 89/63.
- 44 Beylerbeyi Sarayı orta katta yer alan havuzlu salonda Oyun Odası bulunmaktaydı (BOA, HH.d., nr.273, s. 23a). Sultan Abdülaziz döneminde, sadece Beylerbeyi Sarayı'nda değil Çırağan Sarayı ve Dolmabahçe Sarayı'nın Mâbeyn bölümlerinde de Oyun Odası ve sanatsal faaliyetleri seyretmek için padişah için özel olarak tasarlanan oyun sediri bulunmaktaydı (BOA, HH.MFŞ, 2/69; HH.d., nr. 273, s. 5a).
- 45 Haluk Şehsuvaroğlu, Boğaziçi'ne Dair isimli eserinde Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi'nde 10727 numarada tespit ettiği bir deftere dayanarak Sarayın bazı mekânlarının işlevlerini şöyle nakleder: "Mâbeyn üst katta kara tarafında doğramalı oda, doğramalı oda yanındaki Esvâb Odası, deniz tarafına nazır doğramalı oda, bu odanın yanındaki yazılı oda, üst kattaki büyük salonun denize nazır doğramalı odası, harem koridorunun üzerinde denize nazır büyük yatak odası, bu odanın yanında banyo, harem üst katta bahçeye nazır oda (valide sultan yatak odası), Mâbeyn'in birinci katı ise mâbeyncilere, musâhiplere, başkâtip, ibrikdâr, duhânî odası, ayrıca vezir odasıyla Yusuf İzzettin'e ait bir oda." Bu tanımlamalar, bu çalışmanın verileriyle de örtüşmektedir (Halûk Şehsuvaroğlu, Boğaziçi'ne Dair, İstanbul, 1986, s. 172-174).
- 46 Odanın lambriplerinin ustalık bedeli olarak (üstadiye) Doğramacıbaşı Vortik Kemheciyan'a 500.000 kuruş ödenmiştir. (BOA, HH, d., nr. 841, s. 19-20.; Y.PRK.HH, 20/7)
- 47 BOA, Y.PRK.HH, 20/7.
- 48 Odanın lambripleri için ustalık bedeli olarak Vortik Kemheciyan'a 190.000 kuruş ödenmiştir. (BOA, HH, d., nr. 841, s. 19-20).
- 49 BOA, HH.d., nr. 841, s. 20; Y.PRK.HH, 20/7.
- 50 Ali Said, a.g.e., s. 31.
- 51 A.g.e., gös. yer.
- 52 MSHHA.d., nr. 26; Ünüvar, a.g.e., s.69; Leyla Saz, "Saray ve Harem Hatıraları", Yeni Tarih Dergisi, II, İstanbul, 1958, s. 67-68; Ayşe Osmanoğlu, Babam Abdülhamid, İstanbul, 1960, s. 77, 78.
- 53 Çağatay Uluçay, Harem II, Ankara, 1992, s. 132-133; Ünüvar, a.g.e., s. 69-70; Ali Said, a.g.e., s. 30-31.
- 54 MSHHA.d., nr.26; BOA, YEE d., nr. 273; Uluçay, a.g.e., s. 133.
- 55 BOA, Y.PRK.HH, 20/7; HH.d., nr. 841.
- 56 Sütunların alt taraflarında bulunan (kürsiler) ahşap bölümler maun ağacından kaplamalıdır ve Vortik Usta tarafından tanesi 800 kuruştan imal edilmiştir (HH.d., 841, s.20).
- 57 BOA, HH.d., nr. 273, s. 23a.;Y.PRK.HH., 20/7.
- 58 BOA, HH.MFŞ, 6/10;Y.PRK.HH, 20/7; Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 41-45.
- 59 BOA, HH.MFŞ, 4/18, (30 Mayıs 1292/12 Haziran 1876).
- 60 Çırağan Sarayı ve Dolmabahçe Sarayı'nın Hünkâr dairelerinde denize ve karaya nazır yatak odası bulunmaktaydı (MSHHA.d., nr.26, R.1291/M.1875).
- 61 Odanın lambripleri için ustalık bedeli olarak doğramacıbaşı Vortik Kemheciyan'a 190.000 kuruş ödenmiştir. (BOA, HH.d., nr. 841; Y.PRK.HH, 20/7).
- 62 Bu dairenin mimarî ve dekoratif özellikleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, HH.d., nr. 841.
- 63 BOA, Y.PRK.HH, 20/7; HH.d., nr. 841 (Valide Sultan Hamamı ve müstemilatı günümüzde saray müdürlük makamı ve büro olarak tarafından kullanılmaktadır).
- 64 Dairenin önde gelen hizmetlileri hazinedâr usta, cameşûy usta, ibrikdâr usta, kahveci usta, kutucu usta ve bunların ikincileri, yani yardımcılarıydı. 1853 yılına ait bir maaş defterinde Valide Dairesi'nin üst düzey cariyelere 300 ilâ 100 kuruş, çoğunluğu teşkil eden daha alt düzeydeki cariyelere ise 75 kuruş maaş tahsis edildiği tespit edilmektedir (BOA, DRB.d., nr. 46, s. 20-21).
- 65 BOA, Y.PRK.HH, 20/7; Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 170.
- 66 BOA, Y.PRK.HH, 20/7.
- 67 BOA, Y.PRK.HH, 20/7.
- 68 Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 172-174.
- 69 BOA, HH.d., nr. 841.
- 70 Hazine-i Hâssa Nezâreti 15 Şubat 1896'da Beylerbeyi Sarayı'nın Kadınefendiler dairelerinde bir keşif çalışması yaptırır. Keşfin sonucunda dördüncü Kadınefendi ve Başıkbal sahilhânelerinin hâlâ ayakta olduğu, ancak, onarılması gerektiği belirtilmektedir. Başıkbal Dairesi'ndeki seranın (limonluğun), Ağalar Dairesi'nin ve ahırın ise yıkılmaya yüz tuttuğu aynı keşifte bildirilirken ayakta kalabilen sahilhânelerin ise, birçok yerden su aldığı kaydedilmektedir. Keşfi hazırlayanlar sahilhânelerin yıkılmasının önüne geçmek için hemen akan yerlerinin onarılması ya da en azından yapının enkazının za'yi olmaması için yıktırılmasını ve bir kenarda muhafaza altına alınmasını önermektedirler. Bunun üzerine Hazine-i Hâssa Nezâreti Ebniye İdaresi'nden onarımın maliyetine dair bir çalışma yapmasını ister. Ebniye İdaresi tarafından görevlendirilen bir kalfa ve mühendis sahilhânelerin hatırlarının çökmüş bir halde olduğunu; saçak, cam, kaplama ve çerçevelerinin tamamen harap olduğunu; ayrıca, hamam ve benedgân daireleri ile mutfakların yıkılmış olduğunu bildirmişlerdir. Raporun sonunda ise; yapıların ya müceddeden inşası ya da yıkılarak enkazının muhafazasının iki ayrı seçenek olarak ortaya komuştur. Bu belgeden de anlaşılacağı üzere, 1896'da henüz otuz yıllık bir geçmişi olan Beylerbeyi Sarayı'nın en önemli yapılarından olan Kadınefendi

- ve İktbal dairelerinin bir kısmı tamamen yok olmuş kalan kısmı ise yıkılma derecesine gelmiştir (MSHHA.d., nr. 1894).
- 71 BOA, HH. EBA, 15/53, lef 3.
- 72 BOA, Y.PRK.HH, 14/51, s. 4a.
- 73 Çırağan Sarayı gibi bir külliye-saray istisna tutulursa daha küçük ölçekli ve teşkilatlı olarak inşa edilen Tokad Kasrı, Kalender Kasrı, Çekmece Kasrı, İzmid Kasrı, Levend Kasrı, Büyük Çamlıca Kasrı, Küçük Çiftlik Kasrı, Göksu Kasrı ve Ayazağa Kasrı, Sultan Abdülaziz döneminde kısa ya da uzun süreli olarak kullanılan biniş kasırlarıydı. Bunların içinde Beylerbeyi Sarayı ve Sadabad Kasrı padişahın özellikle bahar aylarından başlayarak yaz boyu ikâmet ettiği kasırlar olarak ayrı bir öneme sahipti (Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., XI, s. 13, 79; HH.d., nr. 405, s. 101, Ağustos 1281/Ağustos 1865; BOA, HH.EBA, 25/32; MSHHA.d., nr. 287, s. 21, R.1291/M.1875).
- 74 Lütfi, a.g.e., XII, s. 56-57; Avusturya İmparatoru ve Fransa İmparatoriçesi'nin ziyaretleri aynı yıla rastlamıştır. Bu ziyaretler öncesinde Beylerbeyi Sarayı ve Dolmabahçe Sarayı'nın döşemelerinde yaklaşık 16.000 kuruşluk yenileme çalışması yapılmıştı (BOA, MB.İ, 23/27). Beylerbeyi Sarayı'nın onarımı için ise 30.000 kuruş ödenmişti (MB.İ, 23/28).
- 75 Dönemin Mâbeyn Başkâtibi Halid Ziya Uşaklıgil bu ziyarete Saray hatıratında şu ifadelerle yer verir: "...İşte bu İmparatoriçe artık yılların sıklığıyla bir harabe haline gelmiş iken 'Geçmiş zaman olur ki hayali cihan değer' diyerek İstanbul'un o zamana ait hatıralarını, ölümün parmakları gözlerini tamamıyla kapamadan evvel bir daha deşerek uyandırmak üzere İstanbul'a uğruyordu. Bu öyle fevkalade bir hadiseydi idi ki, bütün Saray altüst oldu ve kendisini çocukluğunda görmüş Hünkâr da bu kadını o hâl-i hareminde görmeye tehâlük gösterdi. Bizler, kendisini Dolmabahçe'nin rıhtımında istikbâl ettik. Kendisine lâıyk olan ihtirâmât ile padişahın huzuruna isâl olundu. Eugénie İstanbul'a ilk seyahatinde pek küçük bir çocuk olarak tanıdığı Yusuf İzzettin'i de görmek arzusunu izhâr ettiğinden bu mü'lâkat esnasında o da bulundu. Mü'lâkat pek samimi oldu. İmparatoriçe çocukluklarını tanıdığı bu iki zatı kırk sene sonra görünce ne düşündü, ne duydu, bu sarayın merdivenlerini divanhânelerini geçerken kalbini neler burktu, bunu keşfetmek mümkün değildir; fakat avdet ederken, rıhtımda sandalına binerken daha ziyade yaşlanmış, daha fazla çökmüş gibiydi. Bu manzaradan bende de yadigâr olarak elim bir his kaldı." (Uşaklıgil, a.g.e., s. 73-74).
- 76 Lütfi, a.g.e., XIV, s. 21, 56-59, 70; Güller Karahüseyin, "Beylerbeyi Sarayı ve Ünlü Konukları", Milli Saraylar 1992, İstanbul, 1992, s. 139.
- 77 BOA, Yıldız Perakende Askeri Evrakı-Y.PRK.ASK., 145/73.
- 78 MSHHA., E-I, 281, lef 2, 14, 17, 19.
- 79 Karahüseyin, a.g.m., gös. yer.
- 80 Yıldız Perakende Teşrifat Kalemi-Y.PRK.TŞE, 5/73.
- 81 II. Meşrutiyet döneminde Mâbeyn Başkâtibi olarak görev yapan Halid Ziya Uşaklıgil hatıratında II. Abdülhamid'in kendi ikâmet ettiği sarayı süslemek için Beylerbeyi ve Dolmabahçe Sarayı eşyasına dokunmadığını kaydederken bu durumun padişahın lehine kaydedilmesi gerektiğini söylemektedir (Uşaklıgil, a.g.e., s. 11-12).
- 82 BOA, Yıldız Perakende Zabtiye Nezareti-Y.PRK.ZB, 21/63.
- 83 BOA, Y.PRK.ZB, 30/111.
- 84 BOA, Sadaret Mektubi Mühimme-A.MKT.MHM, 742/17. Tanzimat devrinde görkemli ziyafetlere ve önemli konuklara ev sahipliği yapan Beylerbeyi Sarayı II. Abdülhamid'den önce bânisi Sultan Abdülaziz için de 'zorunlu ikâmet mekânı' olarak düşünülmüş, ancak mahlû' padişah bu öneriyi reddetmişti (İbretnüma, *Mâbeynci Fabri Bey'in Hatıratı*, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1989, s. 7, 125).
- 85 Osmanoğlu, a.g.e., s. 221.
- 86 A.g.e., s. 222.
- 87 II. Abdülhamid'in Beylerbeyi Sarayı için şunları söylediği rivayet edilir: "Sarayın yeri Allah için iyidir. Havasına diyecek yoktur. Fakat tarz-ı inşası fena, hele taksimatı hiç iyi değildir.. Burası geniş bir sofa ortasında bir havuz, üç dört oda... Bundan ibaret. İnsan oturacak münasib bir oda bulamıyor. Bunlar amcam Sultan Aziz zamanında yapıldı. Birçok saray daha yaptırdı; fakat kalfaları usta değilmiş." (Şehsuvaroğlu, a.g.e., s. 173-74).
- 88 A.g.e., s. 208.
- 89 MSHHA, E.I., 718, 13 Teşrinievvel 1329/26 Ekim 1913.
- 90 Osmanoğlu, a.g.e., s. 203, 207.
- 91 A.g.e., s. 224.
- 92 BOA, İrade Dahiliye- İ.DH, nr. 61649/44; MSHHA, E-I, 103, lef 29. Beylerbeyi Sarayı yanında Dolmabahçe Sarayı Harem bölümü ve Alemdar Kasrı da muhacirlere tahsis edilen saltanat yapılarından idi (BOA, HH.d., nr. 12305).
- 93 BOA, Y.PRK.ASK., 40/96, lef 5. Bu yangında Beylerbeyi Sarayı'nın Paşa Dairesi ile beraber, Selimiye Kışlası da yangınzedeler için tahsis edilmişti. Yaklaşık 750 kişi kalıcı evleri hazırlanana kadar burada ikâmet ettirilmişti (Y.PRK.ASK, 40/96, lef 3 -4).
- 94 BOA, Zabtiye Nezareti-ZB, 327/125.
- 95 BOA, Yıldız Mütenevvi Evrak-Y.MTV, 313/118.
- 96 BOA, Y.MTV, 35/33.
- 97 BOA, MSHHA, E-I., 712.

